

УДК 323.56: 327.173

DOI [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2024-1\(73\)-3](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2024-1(73)-3)

Ігор ЖУРБА

асистент кафедри філософії та соціології

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

ORCID: 0000-0002-3067-2380

СЕПАРАТИЗМ І ТЕРИТОРІАЛЬНА ЦІЛІСНІСТЬ: КОНФЛІКТ МІЖ ПРИНЦИПАМИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ ТА ПРАВОМ НА САМОВИЗНАЧЕННЯ

У статті досліджується конфлікт між принципами територіальної цілісності та правом на самовизначення, аналізуючи їх правові основи та практичне застосування в міжнародних відносинах. Зокрема, розглядаються випадки сепаратистських рухів у Косово, Каталонії, Малі, Південній Осетії, Абхазії, ДНР та ЛНР. Вивчаються наслідки цих рухів для державної цілісності

Метою статті є дослідити особливості дилеми принципу територіальної цілісності та права на самовизначення у зв'язку з активізацією сепаратистських рухів і необхідністю уникнути руйнівних наслідків для держав та усталеного світопорядку. Поставлена мета передбачає розв'язання цілої низки конкретних завдань, а саме: окреслити правові основи принципу територіальної цілісності та права на самовизначення в міжнародному праві, зокрема в контексті Статуту ООН; розглянути конкретні приклади сепаратистських рухів, аналізуючи їх вплив на територіальну цілісність та міжнародні відносини; підкреслити важливість збереження територіальної цілісності держав для міжнародного миру та стабільності.

Сепаратизм, який зловживає правом на самовизначення, представляє серйозну загрозу для міжнародної стабільності та мирного співіснування держав. Захист права на самовизначення націй передбачає уникнення вживання насильства та збереження територіальної цілісності суверенних держав. Сепаратистські рухи, які ведуть до руйнації держав та збройних конфліктів, суперечать принципам міжнародного права та можуть спричинити серйозні наслідки для міждержавних відносин. Тому важливо, щоб будь-які прояви самовизначення націй відбувалися шляхом мирних засобів та за умови збереження територіальної цілісності держав та дотримання принципу демократичного прийняття рішень.

Ключові слова: сепаратизм, принципи міжнародного права, територіальна цілісність, право на самовизначення.

Ihor Zhurba. SEPARATISM AND TERRITORIAL INTEGRITY: THE CONFLICT BETWEEN THE PRINCIPLES OF TERRITORIAL INTEGRITY AND THE RIGHT TO SELF-DETERMINATION

This article examines the conflict between the principles of territorial integrity and the right to self-determination, analyzing their legal foundations and practical application in international relations. Specifically, it considers cases of separatist movements in Kosovo, Catalonia, Mali, South Ossetia, Abkhazia, the Donetsk People's Republic (DPR), and the Luhansk People's Republic (LPR). The consequences of these movements for state integrity are studied.

The aim of the article is to explore the features of the dilemma between the principle of territorial integrity and the right to self-determination in connection with the rise of separatist movements and the need to avoid destructive consequences for states and the established world order. This goal involves solving a range of specific tasks, namely: outlining the legal foundations of the principle of territorial integrity and the right to self-determination in international law, particularly in the context of the UN Charter; examining specific examples of separatist movements, analyzing their impact on territorial integrity and international relations; and emphasizing the importance of maintaining state territorial integrity for international peace and stability.

Separatism, which abuses the right to self-determination, poses a serious threat to international stability and the peaceful coexistence of states. The protection of the right to self-determination of nations involves avoiding the use of violence and preserving the territorial integrity of sovereign states. Separatist movements that lead to the destruction of states and armed conflicts contradict the principles of international law and can cause serious consequences for interstate relations. Therefore, it is crucial that any expressions of national self-determination occur through peaceful means and under the condition of preserving the territorial integrity of states and adhering to the principle of democratic decision-making.

Key words: separatism, principles of international law, territorial integrity, right to self-determination.

Актуальність. Конфлікт між принципами територіальної цілісності та правом на самовизначення є однією з нагальних проблем сучасних міжнародних відносин. Актуальність дослідження проблеми обумовлена

політичними, правовими та соціальними факторами. Сучасний світ стикається зі зростанням сепаратистських рухів у різних регіонах. Приклади Каталонії в Іспанії, Шотландії у Великобританії, Курдистану в Іраку та Сирії

показують, що прагнення до самовизначення може призвести до серйозних політичних криз і вплинути на геополітичну ситуацію як в окремому регіоні, так і в світі. Подібні прагнення часто призводять до збройних конфліктів, переміщення населення, гуманітарних криз та порушень прав людини. Дослідження проблеми дилеми принципів територіальної цілісності та права на самовизначення є важливою для розробки ефективних стратегій для запобігання та / або вирішення збройних конфліктів, спричинених останньою.

Метою статті є дослідити особливості дилеми принципу територіальної цілісності та права на самовизначення у зв'язку з активізацією сепаратистських рухів і необхідністю уникнути руйнівних наслідків для держав та усталеного світопорядку. Поставлена мета передбачає розв'язання цілої низки конкретних завдань, а саме: окреслити правові основи принципу територіальної цілісності та права на самовизначення в міжнародному праві, зокрема в контексті Статуту ООН; розглянути конкретні приклади сепаратистських рухів, аналізуючи їх вплив на територіальну цілісність та міжнародні відносини; підкреслити важливість збереження територіальної цілісності держав для міжнародного миру та стабільності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наявні погляди наукового дискурсу, в якому започатковано розв'язання даної проблеми, можна класифікувати певним чином. Наукові праця фахівців (Іляшенко О. [5], Філяліна Л. та Копілець В. [21], Тітаренко А. [20]), які детально описують принцип територіальної цілісності як фундаментальний елемент міжнародного права, який забезпечує захист суверенітету держав та непорушність їх кордонів. Він відіграє ключову роль у підтримці міжнародного миру та стабільності, запобігаючи агресії та збройним конфліктам [1]. На думку Задорожнього О., «...принцип територіальної цілісності є основою державної системи і його поява в якості правового принципу пов'язана з виникненням самої державної системи. Крім того, він має установчий характер і базисом для інших основних принципів міжнародного права таких як: принцип суверенітету, виключної юрисдикції держави, невтручання у внутрішні справи. Інтегральний взаємозв'язок прослідковується у тому, що принцип територіальної цілісності передбачає заборону силових або не силових дій, їхніх спроб або погроз таких дій проти територіальної цілісності держави; обов'язок змінювати кордони лише за взаємною згодою держави; обов'язок кожної дер-

жави поважати правосуб'єктність інших держав; співпрацю щодо запобігання та боротьби з діями, спрямованими проти територіальної цілісності держав; заборону втручання у внутрішні справи, спрямованого на повне або часткове розчленування держави; виконання зобов'язань щодо поваги територіальної цілісності інших держав...» [3]. А саму територіальну цілісність варто розглядати, як «...сутнісну політико-просторову ознаку суверенної території держави; як принцип міжнародного права; як принцип територіального устрою..., ... недоторканність, неподільність, єдність як просторову, так і політичну в межах державних кордонів...» [10]. Тобто, сам принцип територіальної цілісності не тільки забезпечує захист кордонів держави, але й служить основою для ширшої системи міжнародного права, яка гарантує суверенітет і невтручання у внутрішні справи держав, сприяючи стабільності та миру на міжнародному рівні.

Питання права на самовизначення та його реалізації достатньо досліджене в науковій літературі і визначається як ключовий принцип як в конституційному, так і в міжнародному праві, яке відображає право груп народів або націй на вільний вибір та визначення форми свого державного існування, і передбачає право нації визначати своє майбутнє, включаючи можливість існування в складі іншої держави або у вигляді окремої держави. (Хоббі Ю. [22], Рафальський І. [11], Стогова О. [18], Карп Д. [6]).

Розгляд сепаратизму як суспільно-політичного та політико-правового явища не має однозначного позитивного або негативного значення та відповідних оцінок в науковому середовищі (Дівак К. [2], Маслова Н. та Мунтян П. [8], Садула Л., Гришутін А. та Гришутіна В. [15], Рахмайлов В. [12], Ключник Р. [7]). У роботах цих науковців розглядається міжнародний досвід протидії проявам сепаратизму, вивчаються його типологічні характеристики, досліджуються його політичні та конфліктологічні основи, доводиться, що сепаратизм є явищем, яке полягає у прагненні відокремитись від єдиної державної спільноти та створення окремого політичного утворення. Це проявляється у різноманітних діях, що суперечать порядку, встановленому як національним, так і міжнародним законодавством. Сепаратизм часто призводить до розділення держави на окремі політичні одиниці, які проголошують свою незалежність або самостійність від материнської держави. Такі тенденції можуть виникати на фоні соціальних, етнічних, політичних або економічних невдоволень, і їхні наслідки

можуть мати значний вплив на стабільність та безпеку як внутрішньої, так і міжнародної політичної ситуації.

Сучасне бачення проблеми Сепаратизму і територіальна цілісності як конфлікту між принципами територіальної цілісності та правом на самовизначення перегляду потребує нового погляду, оцінок, адекватних механізмів, міжнародного співробітництва в цілому до проблеми сепаратизму з метою пошуку шляхів їх вирішення.

З огляду на зазначене **метою** цієї статті аналіз сепаратизму і контексті конфлікту між двома ключовими принципами міжнародного права – територіальною цілісністю та правом на самовизначення.

Виклад основного матеріалу. Принцип територіальної цілісності вперше встановлений у п. 4 ст. 2 Статуту ООН і пізніше отримав розвиток в Декларації про зміцнення міжнародної безпеки. У Декларації принципів, якими держави-учасниці будуть керуватися у взаємних відносинах Гельсінського Заключного акту НБСЄ включені спеціальні підрозділи IV і VIII під назвами «Територіальна цілісність держав» і «Рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею», відповідно до яких «Держави-учасниці будуть поважати територіальну цілісність кожної з держав-учасниць. Відповідно до цього вони будуть утримуватися від будь-яких дій, несумісних із цілями і принципами Статуту ООН, проти територіальної цілісності, політичної незалежності або єдності будь-якої держави-учасниці. [...] Ніяка окупація або придбання такого роду не буде визнаватися законною. [А також] держави-учасниці будуть поважати рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею, діючи постійно згідно з цілями і принципами Статуту ООН і відповідними нормами міжнародного права, ураховуючи ті, які стосуються територіальної цілісності держав» [13].

Принцип самовизначення народів прописаний в Статуті ООН [17], потім набув подальшого розвитку в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.), Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (1966 р.), пактах 1966 р., Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., документах Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1975 р.), у Віденській Декларації 1986 р., у документах Копенгагенської наради, Конференції з людського виміру ОБСЄ 1990 р., резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Загальна реалізація права народів на самовизначення» (1994 р.) та в інших міжнародно-правових

актах. Право народу на самовизначення означає, що кожен народ може вільно визначати, без втручання ззовні, свій політичний статус і здійснювати свій економічний, соціальний і культурний розвиток.

Принцип територіальної цілісності і право на самовизначення є взаємопов'язаними, але як розглядати випадки, коли частина населення певної держави прагне відокремлення, особливо, коли таке прагнення обумовлено історичними, етнічними, релігійними або економічними причинами і має підтримку міжнародних акторів, зацікавлених у змін геополітичного середовища в певному регіоні. В такому випадку можна говорити, що окреслені випадки як про тест для міжнародних принципів права та самовизначення та територіальної цілісності.

Ситуація навколо Косово значно вплинула на розвиток сепаратистських рухів та прагненням до виокремлення. Декларація незалежності Косова в 2008 р. та підтримка цього кроку від багатьох країн світу, а також консультативне рішення Міжнародного суду ООН [19], яке визнало легітимність цієї декларації, стали сигналом для інших націй та народів, що проголошують свої права на самовизначення.

У багатьох країнах, де існують сепаратистські рухи, такі як Шотландія, Каталонія, земля Басків, Східний Туркестан та інші, ситуація навколо Косово, Східного Тимора стала прецедентом, на який посилаються при обговоренні їхнього статусу та майбутнього. Відповідно, ці рухи намагаються використати міжнародне визнання Косова як аргумент для свого власного визнання та легітимності.

Контroversійним прикладом стала ситуація з Каталонією, яка має власну культуру, мову та історію, виступає за незалежність від Іспанії. Принцип права на самовизначення, який визнає право народів визначати свій політичний статус, включаючи створення незалежної держави, викликає обговорення у випадку Каталонії. Прихильники каталонської незалежності стверджують, що каталонці мають право на вільний вибір щодо свого політичного майбутнього, зокрема на створення незалежної держави. Вони посилаються на міжнародне право, зокрема на міжнародні документи, які закріплюють право на самовизначення, і вимагають відповідного референдуму або переговорів з іспанським урядом.

«Ідеї відокремлення набули нової популярності після чергового витка світової економічної кризи. Каталонія – один з найбільш розвинених індустріальних районів Іспанії. При

тому, що населення автономії становить лише 16% від усього населення Королівства, тут виробляється майже 20% національного продукту країни. Середній каталонець протягом року заробляє на кілька тисяч євро більше за інших іспанців. 44% каталонців зайнято у сфері виробництва, 50% – у сфері послуг, і лише 6% – у сільському господарстві. Промисловість Каталонії представлена виробництвом електротехніки, автопромом, хімічною та текстильною галузями. Крім того у Барселоні функціонує потужний міжнародний порт, а щорічний потік туристів досягає 16 мільйонів. Тож не дивно, що гасло «Досить годувати Мадрид!» набуло тут значної підтримки» [9].

Однак іспанський уряд вважає каталонський рух за сепаратизм незаконним, посиляючись на конституційні норми, які гарантують територіальну цілісність Іспанії. Проведення референдуму про незалежність Каталонії у 2017 році було визнано незаконним і зазнало суворої реакції з боку іспанського уряду: «...Центральний уряд у Мадриді не визнає результатів голосування, стверджуючи, що жодного референдуму не було... У Мадриді остаточно визнали нелегітимним ухвалений каталонським парламентом закон про проведення референдуму щодо незалежності регіону від Іспанії... ...Конституційний суд Іспанії оприлюднив відповідну ухвалу, в якій закон названо «недійсним»... У рішенні суду наголошується, що каталонський парламент у незаконний спосіб значно перевищив свої повноваження, ухвалюючи цей закон. Фактично влада Каталонії перебрала на себе повноваження центральної влади у Мадриді, зазначається в ухвалі суду. Крім того, каталонський закон суперечить принципам конституції Іспанії, котра передбачає «непохитну єдність іспанського народу» [14].

Міжнародна спільнота спостерігає за розвитком ситуації в Каталонії з певною тривогою, оскільки вона відображає низку складних проблем, таких як баланс між правами меншин та територіальною цілісністю держави, легітимність референдумів про незалежність, демократичні процеси та стабільність у регіоні та більш широкий вплив на міжнародні відносини. Деякі країни та міжнародні організації виражають свою підтримку каталонському руху, підкреслюючи принципи демократії та права на самовизначення. У той же час деякі європейські країни, підтримують територіальну цілісність Іспанії та вважають будь-які спроби каталонської незалежності за порушення конституційного порядку.

В свою чергу ситуація у Південній Осетії та Абхазії у 2008 р. відображає ще один

рівень дилеми між принципами територіальної цілісності та правом на самовизначення з огляду те, що Росія втрутилася в суверенітет Грузії, підтримуючи сепаратистські рухи в Південній Осетії та Абхазії. Ці два регіони, хоч і мають історичну та етнічну автономію, оголосили незалежність від Грузії у 1990-ті роки, але ці декларації не були визнані міжнародним співтовариством. Грузія прагнула зберегти свою територіальну цілісність та відновити контроль над цими регіонами, що призвело до напружених відносин з Росією. Військова операція, яку розпочала Грузія в Південній Осетії у 2008 році, спровокувала реакцію Росії, яка втрутилася в конфлікт, відправивши війська в підтримку сепаратистських сил. Це призвело до загострення ситуації та подальшого втручання Росії в справи Грузії, а також до збільшення численних порушень прав людини та гуманітарних криз.

Міжнародна спільнота, зокрема ООН та Європейський союз, виступила з вимогою відновлення територіальної цілісності Грузії та виведення російських військ з окупованих територій Південної Осетії та Абхазії. Незважаючи на це, Росія продовжує зберігати свою військову присутність в цих регіонах, що ускладнює пошук мирного рішення конфлікту та відновлення стабільності в регіоні.

Свого часу визнання росією самопроголошених республік Абхазії та Південної Осетії, що виокремилися від Грузії, шляхом визнання їх незалежності у 2008 р. збройного конфлікту між росією та Грузією мало на меті сприяти зміцненню політичної автономії згаданих та отриманню економічної і військової допомоги з боку росії. Визнання дало можливість самопроголошеним республікам приймати участь у міжнародних переговорах та залучати ресурси для розбудови своєї інфраструктури і економіки, хоча їх незалежність досі не визнається більшістю країн світу. Більш того, з 2011 р. «...в офіційних заявах керівництва американською держави й у резолюціях Конгресу лунають звинувачення російської федерації в окупації Абхазії та Південної Осетії...» [4].

Не менш контроверсійною була ситуація в Малі, де в 2012 р. представниками Національного руху за звільнення Азавада проголосила незалежність історичної батьківщини туарегських племен на півночі Малі – Азавада. «Виконавчий комітет НРЗА звернувся до міжнародного співтовариства з вимогою негайно визнати незалежність регіону. Виконком НРЗА обґрунтовує цю вимогу, посиляючись на міжнародне право і на юридичні інструменти, що визначають право народів на самовизначення,

зокрема, на 1-у і 55-ю статті Статуту ООН.... Голова комісії Африканського союзу Жан Пінг назвав оголошення незалежності регіону Азавада «нікчемним і марним» і закликав міжнародне співтовариство підтримати цю принципову позицію 54 країн Африки... Франція також вважає визнання незалежності Азавада недоречним рішенням...» [16].

Референдуми та проголошення незалежності ЛНР та ДНР в 2014 р. стали джерелом значної напруги в міжнародній спільноті через їх протиріччя з міжнародним правом. Як ми зазначали, право на територіальну цілісність є одним із основних принципів міжнародного права, що визнає недоторканність територіальних меж держав. Проте, референдуми та дії сепаратистських рухів в Україні порушили цей принцип, оскільки вони спрямовані на розрив територіальної цілісності країни.

Сепаратистські рухи у Луганській та Донецькій областях здійснювали спроби легітимізувати свої дії шляхом організації референдумів та проголошення незалежності, аргументуючи свої дії правом на самовизна-

чення. Діяльність сепаратистів супроводжувалася російським втручанням та пропагандою, які мали на меті підтримати ці рухи та створити умови для їхнього успіху. Це викликало реакцію міжнародного співтовариства, яке засудило такі дії як порушення міжнародного права та суверенітету України.

У **висновку**, необхідно підкреслити, що сепаратизм, який зловживає правом на самовизначення, представляє серйозну загрозу для міжнародної стабільності та мирного співіснування держав. Захист права на самовизначення націй передбачає уникнення вживання насильства та збереження територіальної цілісності суверенних держав. Сепаратистські рухи, які ведуть до руйнації держав та збройних конфліктів, суперечать принципам міжнародного права та можуть спричинити серйозні наслідки для міждержавних відносин. Тому важливо, щоб будь-які прояви самовизначення націй відбувалися шляхом мирних засобів та за умови збереження територіальної цілісності держав та дотримання принципу демократичного прийняття рішень.

Література:

1. Vovk, S., Denyshchenko, D., Kokhanovskyi, A., Oleksandr, K., & Feshchuk, T. (2024). El lugar de la violencia armada en el espacio político: dimensiones micro, meso y macro. *Interacción Y Perspectiva*, 14(3), 881–894. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11206007/>.
2. Дівак В. Сепаратизм як феномен сучасної політики: політологічні та правові аспекти. Юридична думка. 2010. 224 с.
3. Задорожній О. В. Становлення і нормативний зміст принципу територіальної цілісності держав як основного принципу міжнародного права / О. В. Задорожній // Університетські наукові записки. 2015. № 1. С. 231–246. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2015_1_25.
4. Звездова О. Офіційна позиція США щодо визнання незалежності Абхазії та Південної Осетії. Європейські історичні студії. 2016. № 4. С. 113–125. URL: <http://eustudies.history.knu.ua/uk/olesya-zvezdova-ofitsijna-pozycja-ssha-shhodo-vyznannya-nezalezhnosti-abhaziyi-ta-pivdennoyi-osityi/>.
5. Іляшенко О. Забезпечення територіальної цілісності і недоторканості України: національні і міжнародно-правові аспекти. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/3_2018/8.pdf
6. Карп Д. Право на самовизначення національних меншин: конституційно-правовою природою та особливості реалізації. Юридичний бюлетень. Випуск 8. 2018. URL: http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2018/8_2018/7.pdf.
7. Ключник Р. Сепаратизм як світова мегатенденція сучасності. Політичний менеджмент. 2011. № 6. С. 120–128.
8. Маслова Н., Мунтян П. Сепаратизм у сучасному світі: суть, причини та регіональні різновиди. URL: <https://cusu.edu.ua/ua/konferen-2018-2019-arhiv/strategii-innovatsiinoho-rozvytku-pryrodozbytkovykh-dystsyplin-dosvid-problemy-ta-perspektyvy/sektsiia-4/7675-separatyzm-u-suchasnomu-sviti-sut-prychyny-ta-rehionalni-riznovydy>.
9. Мовчан А. Інший сепаратизм. Каталонський варіант. URL: <https://liva.com.ua/catalonia-separatism.html>
10. Надути А. Територіальна єдність, цілісність і недоторканність: до питання про співвідношення понять. Право і безпека. 2016. № 1 (60). URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/3f782c5e-7146-4452-9dce-697921a0871f/content>.
11. Рафальський І. Суб'єкти права на самовизначення. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/rafalskyi_subiekty.pdf.
12. Рахмайлов В. В. Типологія та генеза сепаратизму в науковій літературі: до постановки проблеми. Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. 2013. Вип. 59–60. С. 303–310.
13. Conference On Security And Co-Operation In Europe Final Act, Helsinki 1975. URL: <https://www.osce.org/%20helsinki-final-act?download=true>.

14. Сааков В. КС Іспанії визнав закон про референдум у Каталонії недійсним. <https://www.dw.co/uk/конституційний-суд-іспанії-остаточно-визнав-нелегітимним-каталонський-закон-про-референдум/a-41001305>.
15. Садула Л., Гришутін А. та Гришутіна В. Сепаратизм як соціально-політичне явище. Європейські перспективи № 4, 2021. URL: https://er.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/2021/11/101-_Sadula.pdf
16. Ситуація в Малі: Африканський союз і Франція назвали проголошення незалежності туарегів «нікчемним». Кореспондент. 6 квітня 2012. URL: <https://ua.korrespondent.net/world/1337490-ситуація-в-mali-африканський-союз-і-франція-назвали-проголошення-незалежності-туарегів-нікчемним>
17. Статут ООН. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf
18. Стогова О. Форми реалізації права на самовизначення: сучасні реалії та перспективи. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/57526/6/forms.pdf;jsessionid=D97B2F68D05002F53E43527E1392C604>
19. Суд ООН визнав незалежність краю Косово . BBS NEWS Україна. 22 липня 2010 р. https://www.bbc.com/ukrainian/world/2010/07/100722_kosovo_court_oh
20. Тітаренко А. А. Дослідження правової природи міжнародного принципу територіальної цілісності держави в межах сучасних процесів державного будівництва / А. А. Тітаренко // Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. 2015. № 3. С. 116–121. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_Jur_2015_3_20.
21. Філяліна Л. та Копілець В. Принцип територіальної цілісності у співвідношенні з іншими принципами міжнародного права. URL: http://biblio.umsf.dp.ua/jspui/bitstream/123456789/5165/1/perspectives-of-world-science-and-education_2-4.10.19-240-245.pdf
22. Хоббі Ю. Проблеми, пов'язані з реалізацією принципу самовизначення народу в сучасному світі. Серія право. Випуск 28. Том 3. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/6951/1/ПРОБЛЕМИ,%20ПОВ'ЯЗАНІ%20З%20РЕАЛІЗАЦІЄЮ%20ПРИНЦИПУ.pdf>.